

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра „Нова и съвременна история“

Цветелина Стефанова Харалампиева

Руската колонизация на Кавказ (1785-1864)

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация, представена за присъждане на образователна и научна степен „доктор“
по професионално направление 2.2 История и археология – Нова и най-нова обща история –
История на Русия

Научен ръководител: доц. Д-р Дарина Григорова

София,
2016

Дисертацията е обсъдена и предложена за защита на 15 декември 2015 г. от катедра „Нова и съвременна история“ към Исторически факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Състои се от увод, четири глави, заключение, библиография и приложения — общо 548 страници.

I. Обща характеристика на дисертационния труд

Актуалност на темата на изследването. Темата за руската колонизация на Кавказ е особено актуална с оглед на нестихващите в нашето съвремие политически и военни конфликти на територията на Северен и Южен Кавказ, които коренят своята обусловеност именно в периода от края на XVIII в. и са свързани с етапите на развитие на политиката на колонизация на Руската империя. Съвременната пропаганда в кавказките страни, които след 1991 г. търсят историческа давност на своята борба за държавна независимост, както и на правото да отстояват национални интереси, се гради именно на основата на историческите процеси, свързани с активизирането на руската завоевателна и колониална политика в региона. Темата е актуална и с оглед на наследството, което оставя този период в съвременната проекция на международната политика спрямо региона и конкретните интереси на пряко участващи в борбата за влияние държави като Русия, Турция, Иран и САЩ, а също и международни институции като НАТО, ЕС, ОССЕ, ООН, ОДКБ, ЕИС и др. В допълнение трябва да се отбележи, че в съвременните изследвания, посветени на Кавказкия регион, отсъства задълбочен анализ на използваните от Руската империя политики и методи на колонизация, като в повечето случаи те са представяни едностранно или са засягани само част от характеристиките им, без да се дава цялостна картина на аспектите на съответните процеси и резултати от тях.

Цел и задачи. Основната цел на дисертационно изследване е да покаже, че руската колонизация на Кавказ е съвкупност от военни и мирни методи, с които се цели установяването на окончателен контрол и подчинение на кавказките народи, постепенната им интеграция в руската политическа, административна и социално-икономическа система до превръщането на кавказките територии в неотделна част от Руската империя. С оглед на така формулираната цел, се поставят следните *задачи*:

Първо. Разкриване на същността на процесите на колонизация, поставени в конкретни хронологически рамки, определени на базата на ключови събития, които представят по категоричен начин началото и края на целенасочената руска политика спрямо кавказките народи.

Второ. Определяне, анализиране и структуриране на методите на колонизация спрямо характеристиките на руската политическа, социално-икономическа и военна дейност в районите на Северен и Южен Кавказ.

Трето. Представяне и анализиране на специфичните за региона руски политики и институции, етапите на тяхното развитие и тяхната роля за провеждане на целенасочена колонизация.

Четвърто. Анализ и систематизиране на методите на колонизация, които доказват тяхната роля не само за военното овладяване на Кавказкия регион, но и разкриват спектъра на политики по адаптиране и интегриране на местното население в руското културно и политическо пространство.

Използваната **методология** – анализ на документи, метод на периодизация, историко-сравнителния метод, историко-типологичния метод, историко-систематичния метод и фактологически (документален и недокументален) метод характеризират дисертационното изследване като историческо. Анализът даде възможност да се установят елементите и характеристиките на руската колониална политика в Кавказ. Синтезът на информацията позволи да се открият закономерностите при формирането на подходите и изграждането на методите за реализация на руските планове за колонизирането на региона в разглежданите хронологични рамки. Обобщаването на проучения материал доведе до установяването на общи характеристики на руската колонизация в различните етапи от нейното развитие, докато използването на историческия метод позволи изследване на конкретния процес на това развитие.

Обект на изследването е руската колонизация на Кавказ в периода 1785-1864 г. **Предмет** на изследването са методите на колонизация и процесите, които са свързани с формирането на тези модели; техните характеристики и особености на приложение.

Хронологичният обхват на темата е обоснован от два важни исторически маркера от особено значение за руската колонизация на Кавказ, а именно създаването на Кавказкото наместничество през 1785 г. и края на Кавказката война през 1864 г. През 1785 г. се създава първата регионална институция в Руската империя, която е резултат от концептуализиране и фокусиране на руската политика в Кавказ. Макар и с подчертан локален характер, кавказкото наместничество става проводник на руското политическо и икономическо влияние като предвестник на териториалното завладяване на кавказките територии. Годината 1864 е с не по-малка тежест и фиксира окончателния край на военните действия за подчиняване и омиротворяване на Кавказкия регион в Русия. След десетилетия на борба и реформи, на колебания и разработване на методи и подходи, края

на Кавказката война ознаменува не само победата над мюридизма и непокорните севернокавказки племена, но и гарантира мирното развитие на южнокавказките народи, ресурсите за което са зависили в огромна степен от средствата, отделяни за военни действия. Руската империя затвърждава своето присъствие и граници в Кавказкия регион – цели, поставени още със създаването на института на първото наместничество. Трябва да бъде отбелязано, че в дисертационното изследване подходът освен хронологически е и тематичен, което се наложи от предмета на изследване с цел представянето на по-задълбочени и конкретни примери относно методите на руската колонизация на Кавказ.

Териториалният обхват на изследването е Кавказкият регион, който според съответната **терминология** се обозначава като „Кавказ“ и включва териториите на Северен и Южен Кавказ. В дисертационното изследване като синоним Южен Кавказ се използва и терминът „Задкавказие“, маркиращ териториите отвъд планината Кавказ (съвременните Грузия, Армения и Азербайджан). За мюсюлманските ханства, разположени в задкавказките територии, се използва терминът „азербайджански ханства“ по примера на руската и на част от английската историография, с оглед на факта, че почти всички ханства са се намирали на територията на съвременната държава Република Азербайджан. Изключение е Ереванското и Нахичеванското ханство, като първото и част от второто са се намирали на съвременната територия на Република Армения. Терминът „Грузия“ се използва като синоним за Картли-Кахетинското царство, съществувало в източната част на съвременната Република Грузия. Термините „Чечения“ и „Дагестан“, както и други свързани с имената на съвременни държави, също се използват с оглед на по-ясното локализиране на племената, населявали териториите на съответните автономни републики в Северен Кавказ на територията на Севернокавказки федерален окръг на Руската федерация.

Степен на проученост на темата. Темата на дисертационното изследване намира широко място в изследванията през XIX, XX и XXI век. Тъй като целта обаче е да се представи руската колонизация на Кавказ като съвкупност от военни и мирни методи с определени характеристики, това предопредели концентрирането на анализа върху проучването и систематизирането на тези методи на база по-широк анализ върху политическия, социален и икономически подход на Руската империя. С оглед на това, изследването се стреми да избегне съществуващата до момента едностранност при

разглеждането на проблема за руската колонизация на Кавказ и в същото време не претендира за цялостен обхват на всички фактори, оказали влияние върху формирането на тези методи.

Темата „Руската колонизация на Кавказ (1785-1864)“ е разработена на базата на руска, англо-американска и турска историография¹, където този проблем е широко застъпен, тъй като Кавказ е обект на интересите както в миналото, така и в настоящето, на Русия, Руската империя, РФ), Турция (Османската империя) и Великобритания (днес британската политика има продължение в тази на САЩ). Използвана е също така и солидна изворова база на руски и английски език.

Специфичният момент при използването на руската историография се изразява в различните тенденции и внушения, които са строго обвързани със съответна политическа конюнктура според конкретната историческа епоха. Така в *дореволюционната историография*² руската колонизация се изследва и процесите се проследяват, като се защитава политиката на Петербург и като цяло руската политика в региона, свързана както с поддържане на местните елити в икономически и политически план, така и с утвърждаването на руското присъствие там. Колонизацията е представена като естествен процес, който е характерен и за други държави, владеещи територии извън държавните си граници като Великобритания и Франция. Откроява се значението на тези територии за бъдещото международно влияние на Русия и за неоспоримата държавна необходимост те да бъдат завладени. Цивилизаторската мисия на Руската империя, разглеждана и като общоевропейска, се подчертава особено по отношение на планинците, които са представяни като диви „варвари“ и „хищници“, живеещи в безверие, беззаконие и междусобици. Що се отнася до Южен Кавказ, там действията са оправдани, от една страна, с помощта, която трябва да се окаже на християнските народи, живеещи под

¹ Поради огромното количество автори, занимавали се с тематиката обект на настоящата дисертация и невъзможността всички те да бъдат описани, ще бъдат посочени основните от тях, които дават нагласите и са посочвани в други по-малки изследвания. Използвана е също така и друга рускоезична (арменска, азербайджанска, грузинска) или англоезична историография (холандска, полска), но броят на тези изследванията е ограничен.

² *Дубровин, Н.Ф.* История войны и владычества русских на Кавказе. Т. 1–6. СПб. 1871–1888; *Георгий XII – последний царь Грузии и присоединение ее к России.* СПб., 1867; *Бутков, П.Г.* Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Часть 1 – 3. СПб., 1869; *Потто, В.А.* Кавказская война. В 5 томах. М., 2007; *Фадеев Р. А.* 60 лет Кавказской войны. СПб., 1890; *Иваненко, В.Н.* Гражданско управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича. – В: Утверждение русского владычества на Кавказе./ Под руков. Н. Н. Белявского, под ред. В. А. Потто. Т. XII. Тифлис, 1901.

властта на султана или шаха, а от друга – във връзка със защита интересите и сигурността на границите на Руската империя. Наличието на критики от страна на авторите е винаги свързано с действията на определено длъжностно лице, но не и спрямо решенията, взимани на най-високо имперско ниво. Липсва обаче обективен анализ на моделирането на процесите, които характеризират имперската политика на Кавказ. Пояснява се, утвърждава се и се подчертава положителната руска роля в Кавказ, но не се диференцират подходите за решаването на проблемите на местно и имперско ниво. В изследванията по отношение на Северен Кавказ преобладава военният аспект на руската колонизация с детайлно описание на военни действия и огромен фактологически материал, докато за Задкавказието – основна тема е доброволното присъединяване на Грузия, установяването на руската власт след разширяването на руските владения в тази част от региона и „облагородяването“ ѝ във всяко едно отношение чрез осигуряването на закрила и мирно съществуване. В дореволюционната периодика като „Русская старина“, „Старина и новизна“, „Русский архив“, „Сборник сведений о кавказских горцах“, „Кавказский календарь“ се наблюдават подобни тенденции, с тази разлика, че в тези издания се публикуват материали предимно с информативна цел да запознаят своите читатели с историята на Кавказкия регион.

Съветската историография също отделя значимо място на кавказката политика на Русия и колонизацията като един от нейните основни изрази. Изследванията³ са предимно подчинени на негативната оценка на тази политика и същевременно се поставя акцент върху битката с Шамил. Съпротивата на местните севернокавказки народи срещу руската власт и техните действия е представена като националноосвободителна борба срещу

³ *Кокиев, Г.* Военно-колониационная политика царизма на Северном Кавказе. – В: Революция и горец, 1929, № 4 (31–35), № 5 (32–38), № 6 (33–37); *Петрушевский, И.П.* Система русского колониального управления в Азербайджане в первой половине XIX в. – В: Колониальная политика русского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в. Т. 1, М., 1936, 5–32; *Рожкова, М.К.* Из истории экономической политики Российского царизма в Закавказье. – В: Исторические записки, М., 1946, № 18, 169–200; *Смирнов, Н.А.* Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках. М., 1958; *Покровский, Н.И.* Кавказские войны и имамат Шамиля. Москва, 2009 (Вариант на книгата от периода 1940-41 г., който се издава едва в нашето съвремие); *Фадеев, А.В.* Россия и Кавказ первой трети XIX в., М., 1960; *Галоян, Г.А.* Россия и народы Закавказья. Очерки политической истории их взаимоотношений с древних времен до победы Великой октябрьской социалистической революции. М., 1976; *Ибрагимбеили, Х. М.* Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (Из военно-политической истории). М., 1969; *Исмаил-Заде, Д.И.* Русское крестьянство в Закавказье 30-е годы XIX – начало XX в. М., 1982; *Мильман, А.* Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков. Баку, 1966; *Нарочницкий, А.Л.* История народов Северного Кавказа (конец XVIII в. – 1917 г.). М., 1988; *Тунян, В.А.* Восточная Армения в составе России (1828–1853), Ер., 1989; *Хачануридзе, Г.В.* К истории Грузии первой половины XIX века. Тб., 1950.

колониалния гнет на царизма и антифеодална борба срещу местните феодали⁴ или това са представителите на по-влиятелната и по-заможна част от планинските общества, поддържана от руското правителство. По отношение на Задкавказието се набляга на социално-икономическата експлоатация на региона от Русия, в резултат на която избухналите бунтове и въстания се представят като антиколониална борба срещу деспотичния царизъм, а негативните оценки се задълбочават в социално-икономически детайли. Известни нюанси се наблюдават при представянето на „дружбата“ и класовата солидарност между руския и кавказките народи на битово ниво, като се подчертава „прогресивното“ значение за присъединяването им към Русия с оглед на вътрешното им политическо развитие и безопасност. То е представяно и като „по-малкото зло“ пред алтернативата от завладяване на региона от Османската империя, Персия или дори Великобритания. По отношение на тях, включително и Франция, в изследванията се отделя внимание на тяхната провокативна намеса в руско-кавказките отношения и в различни моменти от развитието на съветската наука, дори се говори за агентурния характер на съпротивата спрямо Руската империя, подпомагана именно от тези страни. Периодиката, като например „История СССР“ (от 1992 г. - „Отечественная история“, а от 2009 г. – „Российская история“) и „Вопросы истории“ (от 1945 г.), както изследванията от този период, са сред основните платформи за разпространението и развиването на всички тези тенденции в съветската историография. Липсата на достатъчно анализ или неутралност по отношение на някои значими фигури или моменти от руската колонизация на Кавказ също е интересна характеристика на част от съветските изследвания, което определено дава възможност за широко тълкуване, но не и за обективна оценка. По този начин съветската историография не дава възможност да се представи и разбере в цялост руската политика в Кавказ и в частност руската колонизация. Тя априори се приема за негативна, което силно ограничава обективния анализ, подчинен на идеологически

⁴ По отношение на кавказката проблематика в разглеждания период, терминът „феодал“ е въведен от съветската историография с оглед на преследваните цели и постигането на конкретни внушения. Напълно различно е обаче приложението му в дисертационното изследване, където той се използва, за да охарактеризира най-общо онези съсловия от кавказките общества, които са владеели земя, селяни и/или роби, имали са висок социален статус, били са част от определена управленска йерархия и са упражнявали определена власт над низшестоящи в нея или над населението. Практикуването на тези взаимоотношения има своите специфики в различните кавказки народи и тъй като те не са обект на настоящето изследване, се използва термин, който се базира на общи характеристики. За специфичните характеристики и терминология виж например: *Казиев, Ш., И. Карпеев. Повседневная жизнь горцев Северного Кавказа в XIX веке. М., 2003.*

доктрини и рамки, задаващи тенденции и нюанси в резултат от значими политически промени и държавни интереси в съветския период.

*Постсъветската историография*⁵ има два основни негатива при изследването на тематиката за руската колонизация на Кавказ. Единият е свързан с пълното отричане на съветските изследвания, като в същото време не предоставя добре изчистена оценка на имперския период. Втората е отсъствие на ясна и точна лексика и терминология, която да оценява руската политика в Кавказ⁶. Така много от изследователите категорично отхвърлят термина „колонизация“ като го обвързват вероятно с негатива, останал от съветския период и се опитват да бъдат наложени термини като „присъединение“, „интеграция“, „доброволно влизане“ и т.н. Според други обаче, макар и съдържащи своя специфика, действията на Русия се определят именно като „колонизация“, налагана по агресивен и насилствен начин спрямо севернокавказките народи. В научна употреба има опити и за въвеждането на термина „геноцид“ особено що се отнася до изселването на черкезите в Османската империя⁷. Изследванията се влияят и от политическата пропаганда, силно зависеща от взаимоотношенията между център и периферия в Руската федерация и от стремежа на севернокавказките народи за самоопределение на своята идентичност след разпада на СССР. Така например във връзка със събитията в Чечения 1994-2001 г. настъпва силна поляризация сред научните среди, демонизират се едната или другата страна в конфликта, като се правят директни аналогии между минало и настояще

⁵ *Блиев, М.М., В.В. Дегоев.* Кавказская война. М., 1994; *Блиев, М.М.* Черкесия и черкесы XIX в. Краткий очерк истории. М., 2011; *Блиева, З.М.* Система управления на Северном Кавказе в конце XVIII — первой трети XIX века. Владикавказ, 1992; *Волхонский, М.А., В.М. Муханов.* Россия на Кавказе. Пять веков истории. М., 2009; *Гапуров, Ш.А., Д.Б. Абдурахманов, А.М. Израйилов.* Дагестан в Кавказской политике России в первой четверти XIX в. Нальчик, 2008; *Гордин, Я.А., Г.Г. Лисицына.* Генерал А.П. Ермолов и российско-кавказские отношения в XIX – нач. XX в. СПб., 2009; *Дегоев, В.В.* Большая игра на Кавказе: история и современность. М., 2001; *Дегоев, В.В.* Кавказ и великие державы (1829–1864). Политика, война, дипломатия. М., 2009; *Дегоев, В.В.* Непостижимая Чечня: Шейх-Мансур и его время (XVIII век). М., 2013; *Епифанцев, А.* Неизвестная Кавказская война. Был ли геноцид адыгов? М., 2013; *Ибрагимова, З.Х.* Чеченский народ в Российской империи: адаптационный период. М., 2006; *Латин, В.* Армия России в Кавказской войне XVIII-XIX вв. СПб., 2008; *Малахова, Г.Н.* Становление и развитие российского государственного управления на Северном Кавказе в конце XVIII-XIX в. Ростов-на-Дону, 2001; *Муханов, В.М.* Покоритель Кавказа князь А.И. Барятинский. М., 2007; *Чернова-Деке, Т.Н.* Немецкие поселения на периферии Российской Империи. М., 2008; *Шишов, А.В.* Схватка за Кавказ XVI – XXI века. М., 2007; *Шишов, А.В.* Двуглавый орел над Кавказом. 1804–2008. М., 2009.

⁶ *Черноус, В.В.* Круглый стол „Проблемы Кавказской войны в новейшей литературе“ (Ростов-на-Дону, апрель, 2007 г.). В: Научная мысль Кавказа, 2007, № 2, 52–61.

⁷ *Кумыков, Т.Х.* Выселение адыгов в Турцию - Последствие Кавказской войны. Нальчик, 1994.

и се заражда съответно „кавказофобия“ или „русофобия“⁸. Важно е да се отбележи и друга характеристика на постсъветската историография, а именно отсъствието на достатъчно изследвания за руската колонизация и въобще руската политика спрямо Задкавказието в разглеждания период. Тази липса не дава възможност да се даде ясна съвременна оценка на подходите и методите на колонизация на Руската империя спрямо териториите, на които днес се намират републиките Грузия, Армения и Азербайджан. Съществуващите изследвания са по-скоро фокусирани върху конфликтните зони като Южна Осетия, Абхазия и Нагорни Карабах. Съвременните периодика чрез своите издания като „Родина“ и „Научная мысль Кавказа“, въпреки че предоставя възможност за излагането на различни концептуални подходи, не е лишена от характеристиките и тенденциите в съвременните научни изследвания. Така постсъветската историография не може да даде ясна представа за процесите, свързани с руската политика в Кавказкия регион, като основната причина за това произтича от съвременната политическа позиция на Руската федерация по кавказката проблематика. Подчинена на идеята за утвърждаване на Русия като глобален фактор, изследванията се фокусират върху позитивните уроци, политическите и военните победи на руската държава в разглеждания период.

*Англо-американската историография*⁹ също не излиза от рамките на традиционния подход при изследването на руската политика в Кавказ. Както изследвания от 60-те и 70-те г. на XX в., така и днес, основната оценка е негативна. Това се обяснява с неизменния британски, а сега и американски стратегически интерес в Кавказкия регион. Подходът в изследванията и оценката на руската политика не се променя – тя е аксиома, защото не се търси обективно обяснение на процесите, а се търси категорично утвърждаване на

⁸ Черноус, В.В. Отечественная историография народно-освободительных движений на Северном Кавказе в 20 – 50-х годах XIX в.: наука в контексте политического процесса. В: Научная мысль Кавказа, 2003, № 1, с. 59.

⁹ Allen, W.E.D., P. Muratoff. *Caucasian Battlefields*. Cambridge, 1953; Broc, P. *The Fall of Circassia – A Study in Private Diplomacy*. – In: *The English Historical Review*, Vol. 71, No. 280 (Jul., 1956), pp. 401-442; Lang, D.M. *The last years of Georgian Monarchy 1658–1821*. N.Y., 1957; Jones, M.V. *The Sad and Curious Story of Carass*. – In: *Oxford Slavonic Papers*, 1975, pp. 53-81; Suny, R.G. *Transcaucasia – Nationalism and Social Change*. University of Michigan, 1983; Blanch, L. *The Sabres of Paradise*. N.Y., 1984; Rywkin, M. *Russian Colonial Expansion to 1917*. L., 1987; Rhineland, A.L.H. *Prince Michael Vorontsov. Viceroy to the Tsar*. L., 1990; Tarran, M. *The Orthodox Mission in the North Caucasus - end of 18th c. – beginning of the 19th century*. – In: *Central Asian Survey*, Vol. 10, № 1–2, 1991, pp. 103-117; Altstadt, A.L. *The Azerbaijani Turks – Power and Identity under Russian Rule*. Stanford Un., 1992; Breyfogle, N.B. *Heretics and Colonizers: Forging Russia's Empire in the South Caucasus*. Cornell University Press, 2005; Mostashari, F. *On the Religious Frontier – Tsarist Russia and the Islam in the Caucasus*. L., 2006; Henze, P.B. *Circassian Resistance to Russia*. – In: *The North Caucasus Barrier. The Russian Advance toward the Muslim World*. L., 1996, pp. 62-111; King, C. *Imagining Circassia: David Urquhart and the Making of North Caucasus Nationalism*. – In: *The Russian Review* 66 (April 2007), pp. 238–255.

предварително обявена теза. Руската политика се представя като завоевателна и агресивна, осъществяваща насилствено присъединяване на територии и прилагаща усилено подхода „разделя и владей“ спрямо кавказките народи. Поставя се акцент върху жестоките методи, използвани от руските военни при завладяването не само в Северен Кавказ, но и в онези територии от Южен, заселени с мюсюлмани. Кавказ е разглеждан като обект на непрекъснати сблъсъци между Руската империя, Османската империя и Персия като част от борбата за териториално, а оттам и политическо надмощие в региона. В същото време действията на Високата порта или на персийския шах не са представени като агресивни в същата степен като тези на Петербург или дори изобщо отсъства такава характеристика. Набляга се неуспехите при установяването на руската власт в новозавладените територии и се изтъкват негативните качества на хората, отговорни на място за въвеждането на новата управленска система. Това са и сред основните причини за избухването на недоволство и въоръжена съпротива в съчетание със стремежа към независимост на кавказките народи. Въпреки предимно негативната оценка за руската колонизация на Кавказ, има и нюансиран подход в изследванията. Автори като А. Л. Х. Райнлендер, Н. Брейфогъл, Р. Г. Съни, М. Таран излизат от обичайното русло на отрицателна оценка, представяйки задълбочен и в голяма степен обективен анализ на процесите, свързани с руската политика и действия на местно ниво. Като цяло англоезичната историография представя определени аспекти от руската колонизация на Кавказ, наблягайки повече на военните действия в Северен Кавказ и сблъсъка с Шамил или културната, социално-икономическата политика на империята в Задкавказието, оценявайки предимно негативно дейностите на империята и в двете части на Кавказкия регион.

*Турската историография*¹⁰ е подчинена на политиката на Турция в съвременен и исторически план. Както Османската империя, така и съвременна Турция в своите изследвания защитава политиката на Високата порта, подчинена на идеята за помощ на местните кавказки ханства. Оценката за руската политика в Кавказ е отрицателна, тъй

¹⁰ *Cabağı, Wassan-Giray*. Kafkas-Rus Çatışması. İstanbul, 1967; *Kutlu, Tarık Cemal*. Çeçen direniş tarihi. İstanbul, 1980; *Berkok, İsmail*. Tarihte Kafkasya. İstanbul, 1985; *İpek, Nedim*. İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler. İstanbul, 1995; *Anadol, Cemal*. Çağımızın Gerçek Kahramanları Çeçenler. İstanbul, 1996; *İpek, Nedim*. Rumeli`den Anadolu`ya Türk Göçleri (1877 – 1890). Ankara, 1999; *Özdemir, H.A.* Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil`in Hatırları. Ankara, 2000; *Bilge, Sadık M.* Osmanlı Devleti ve Kafkasya (1454–1829). İstanbul, 2005; *Berzeg, Nihat*. Çerkesler. Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk. İstanbul, 2006; *Orat, J.A., N. A. Arslan, M. Tanrıverdi*. Osmanlı`dan Cumhuriyet`e Kafkas Göçleri (1828 – 1943). Kars, 2011.

като има директен сблъсък на интересите на две империи. Самият Кавказки регион обаче се възприема в турската историография като самостоятелен субект, а народите и териториите, които населяват - като отделни политически единици. В тази връзка особено внимание в изследванията се обръща на Кавказката война, представяна като борба за независимост на севернокавказките народи. Оспорва се и принадлежността на региона към Руската империя, което изостря съперничеството между Русия и Османската империя от една страна, и между Русия и планинците, от друга. Отделя се внимание на историята, битата, културата на отделните народи в Северен Кавказ, с което се подчертава тяхната обособеност и различност и същевременно се търси близост с Османската империя в религиозен аспект. Оттук и силно изразеният интерес на турската историография към имам Шамил, чиято личност е силно героизирана. Подчертани са неговите положителни качества като ръководител и стратег на борбата за независимост. Противопоставян е на личностите на най-големите му врагове – кавказките наместници, с очевиден стремеж неговите военни ходове да изпъкват като по-далновидни и добре обмислени, „облечени“ в духа на жертвоготовността и безстрашието.

Съществено място в турските изследвания заема и въпросът за мухаджирството, актуален и до днес, повдиган от наследниците на изселниците в Република Турция, но и в не малка степен политизиран. Терминологията, с която се определя, е „депортация“, „изгнание“, „геноцид“, а процесът се разглежда основно като негативен, предизвикан съзнателно и целенасочено от руската власт резултат на Кавказката война. Въпреки това не липсват оценки и в насока ползата на Османската империя от тези процеси и внушението, че самата тя също има принос в разрастването на това движение¹¹. Проследяват се историческият ход на събитията и съдбата на мухаджирите след пристигането им в Османската империя.

Като цяло ограничеността на изследванията не дава възможност на турските изследователи да направят сравнителен анализ на политиката на Петербург и да покажат, че подобни колониални процеси са характерни и за други велики сили в други точки от света, а и за самата Османска империя. Като негатив трябва да се посочи и липсата на достатъчно изследвания за руската колонизация на Задкавказието след като Османската империя загубва своите васални територии в тази част от региона.

¹¹ *Berzeg, Nihat. Çerkesler. Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan bir Halk. Istanbul, 2006.*

Изворова база на дисертацията. Анализът на дисертационния труд се основава и на богата *документална база*¹², която има архивна основа. Главните руски архивни поредици от документи по темата са „Акты, собранные Кавказской археографической комиссией“¹³, които са публикувани в 12 тома и са официално издание на материалите, извлечени от архива на Главното управление на кавказкия наместник. Всеки том включва данни от и за времето на управление на един или друг главен управител или наместник, като доклади, заповеди, императорски манифести, отчети, кореспонденция на местно и имперско ниво, статистически данни, дневници, разкази, географски карти, изображения и др. Сред ценните исторически архиви са и документи, свързани с историята на кавказките народи: арабска хроника, фермани, грамоти и др. актове главно от XIV — първата половина на XIX век на грузински, арменски, руски, арабски, персийски, азербайджански, осmano-турски езици с превод на руски, а също и родословията на местни ханове и султани.

Друга важна поредица публикувани документи са „Полное собрание законов Российской империи“ – най-пълният сборник със законодателни актове на Руската империя или 133 тома, разпределени в 3 отделни събрания (сбирки). В тях се съдържат основни законодателни актове за институционалното устройство на кавказкото наместничество, военни въпроси, администрация, икономика, социални въпроси, образование и др. в Кавказкия регион.

Използвани са също така лични архиви на княз Воронцов, публикувани в няколко тома под названието „Архив князя Воронцова“¹⁴, част от архива на графовете (от 1845 г. князете) Воронцови, съдържащи материали по външната и вътрешна политика на Руската империя, лична и официална кореспонденция, преписи и др., и архивът на ген. Н. Н. Раевски, публикуван под заглавието „Архив Раевских“¹⁵ като част от семейния архив на фамилията Раевски и включващ документи, писма и дневници от 1790 г.

Особен принос при разработването на изследването имат английските архиви в хранилището на Шотландския национален архив. Богат източник на информация за отношенията между Руската империя, Османската империя, Великобритания и Персия и

¹² Поради богата изворова база, ще бъдат посочени основни за дисертационното изследване архивни и документални източници.

¹³ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Т. 1–12. Тифлис, 1886–1904.

¹⁴ Архив князя Воронцов. Т. 1–40. М., 1870–1895.

¹⁵ Архив Раевских. Т. 1–5. СПб., 1908–1915.

техните интереси в Кавказ е архивът на Сър Джон Макниъл¹⁶ и на Фокс Мол-Рамсей, 11 граф Далхаузи¹⁷. Те съдържат множество доклади и сведения, лична и официална кореспонденция, карти и др., които отразяват британските намерения и действия в Кавказкия регион, както и оценката за руската политика там. Материалите също така дават възможност да се анализират текущите настроения сред британската дипломация и общество и стремежът руското влияние бъде максимално ограничено в районите с особен политически и икономически интерес за Великобритания.

Важна информация за разкриване процеса на колонизация и използваните методи дават различните публикувани спомени¹⁸, писма¹⁹, записки²⁰, дневници²¹ и пътеписи²² както на ключови фигури участвали в управлението и завладяването на Кавказ, така и на чуждестранни пътешественици, изследователи и търговци, които чрез своя свидетелски разказ разкриват различни аспекти на действителността в региона през разглеждания период.

¹⁶ Sir John McNeill (1795-1884), Diplomat.//National Archive of Scotland (NAS), GD371/50; GD371/96; GD371/126; GD371/148; GD371/218.

¹⁷ Papers of Fox Maule (latterly Lord Panmure) as Secretary of War (1846-1852), Secretary of War (1855-1858) and a member of the Cabinet (1849-1852 and 1855-1858), together with some later military papers.// Papers of the Maule Family, Earls of Dalhousie.//National Archive of Scotland (NAS), GD45/8/354; GD45/8/475.

¹⁸ Дондуков-Корсаков, А.М. Князь Михаилъ Семеновичъ Воронцовъ. Воспоминания князя А.М. Дондукова-Корсакова. – В: Старина и новизна. Кн. 5, СПб., 1902, 119–155; Торнау, Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера, М., 1864; Сер Джон Макниль (из служебныхъ воспоминаний В.С.Толстаго). Русский архив, 1874, Кн. 1, № 1–6, 884–898; Филипсон, Г.И. Воспоминания Григория Ивановича Филипсона. – В: Русский архив, Т. 53, Вып.1–2, № 2, М., 1884, 199–222; 331–390; Т. 54, Вып. 3–4, №3, М., 1884, 99–120; Longworth, J. A Year among the Circassians. Vol. 1–2, L. 1840; Harrison, R. Notes of a Nine Year's Residence in Russia. L., 1855.

¹⁹ Переписка князя Воронцова с А.П. Ермоловым. 1851–1855. – В: Русский архив, 1980, Т. 71, № 4, 356–357; Гордин, Я.Л., В.В. Лапин, Г.Г. Лисицына, Б.П. Миловидов. Кавказские письма А.П. Ермолова М.С. Воронцову. С.-П., 2011; Муханов, В.М., Г.М. Запальский. Письма императора Александра II князю А.И. Барятинскому (1857-1864 гг.). – В: Вопросы истории, 2006, № 11, 131-143; № 12, 124-137; 2007, № 2, 130-146.

²⁰ Ермолов А.П. Записки русского генерала. М., 2013; Корф, М. Из записок барона (в последствии графа) М.А. Корфа. – В: Русская старина, СПб., 1900, № 101, 25–56; Ольшевский, М.Я. Записки. Кавказ с 1841 по 1866 г. – В: Русская старина, Т. 81, № 1(январь), 1894, 156–160; Ольшевский, М.Я. Князь Александр Иванович Барятинский на Левом фланге Кавказской линии. 1851–1853. Из записок М.Я. Ольшевского. – В: Русская старина, Т. 25, № 6 (июнь), 1879, 307–332.

²¹ Дневник полковника Руновского, состоявшего приставом при Шамиле ввремя пребывания его в гор. Калуге, с 1859 по 1862 год. (Дневник Руновского) – В: АКАК, Т. 12. Тифлис, 1904; Bell, J. Journal of Residence in Circassia during the Years 1837, 1838, 1839. Vol. 1–2. L., 1840.

²² Klaproth, Julius von. Travels in the Caucasus and Georgia. L., 1814; Wagner, Moritz. Travels in Persia, Georgia and Koordistan: with Sketches of the Cossacks and the Caucasus. Vol. 1–3. L., 1856; Henderson, E. Biblical Researches and Travels in Russia. L., 1826.

II. Структура и основно съдържание на дисертационния труд

В **увода** се разглежда актуалността на изследването, определени са целта и задачите, структурата на дисертацията, хронологически рамки, използвана терминология, историография и изворова база, научните приноси.

В **първа глава „Колонизационен модел в периода 1785-1827 г.“** се разглежда настъпателната политика на Русия в Кавказ и нейното интензифициране, чието начало се обуславя от времето на първото наместване, а краят - от оставката на ген. А. П. Ермолов. Това е период на търсене на подходи, на изграждане на подходящ колонизационен модел, който да доведе до интегриране на завладените кавказки територии с цел окончателното усвояване на региона и превръщането му в стабилна и сигурна граница с Османската империя и Персия. Пътят към изграждането на такъв модел обаче се оказва по-сложен от очакваното и това дава своето отражение най-вече в Северен Кавказ, където опитите за приобщаване на т.нар. ”планинци” водят до избухването на около 50-годишната Кавказка война.

Акцент е поставен и върху управлението на двама от най-бележитите генерали на Кавказ, а именно Павел Цицианов и Алексей Ермолов, които довършват завладяването на кавказките територии и се превръщат в основоположниците на руския модел на колонизация. В периода до управлението на ген. Цицианов, политиката спрямо Кавказ преминава през възходи и спадове, свързано с оценка и преоценка на значението на региона за руските национални и международни интереси. Присъединяването на Грузия обаче води до пораждането на необходимостта от защитата на тази стратегическа територия и почти като ефект на доминото води до завладяване на съседни нейни територии или територии на съседните ѝ вече. Последното се налага поради намесената в сложната система от отношения, изградени в региона и много често оказващи се решителни във взаимоотношенията на Русия с другите двама основни играчи на Кавказ – Османската империя и Персия. Все още, въпреки започналия процес по изграждането на администрация в новите територии, кавказките народи не проявяват особена склонност към адаптация и преустройство на своя светоглед. Това се отнася най-вече за Северен Кавказ, който ще бъде „тънък лед“ под краката на руските военачалници по пътя им към изработване на нов модел на взаимоотношения с планинците. В Задкавказието установяването на нов ред е свързано преди всичко с политическите цели на руските

власти, а и полагането му ще бъде все пак малко или много върху предишни управленски модели, които макар и доста различни в същността си носят характеристиките на държавността.

С назначаването на ген. Ермолов за главен управител започва цяла нова епоха в управлението на Кавказ. Това е началото на изграждането на ясна управленска и военна стратегия, които целят да сложат края на постоянните сблъсъци между кавказци и руснаци, да сложат края на въстанията и да потърсят начин за взаимно съжителство. Определено като колонизационен модел при Ермолов се откроява военният. Обсадната система, която той щателно започва да изгражда, търговско-икономическата блокада, казашката колонизация – всичко това води до поставянето на взаимоотношенията в регламентирани рамки на принципа подчинение-поощрение/престъпление-наказание. Въпреки че в историографията като основно е залегнало мнението за началото на Кавказката война през 1817 г., не малко са и авторите, които оспорват тази дата и определят долна граница много по-назад във времето, като несъмнено една от целите е оправдаване дейността на „проконсула на Кавказ“. Независимо дали той е предизвикал със строгите си и нередко жестоки мерки войната, в историческата литература все още безспорен факт е, че именно благодарение на връщането и доразвиването на неговата система след 1845 г. се стига до приключването ѝ. Управлението на Ермолов е ключово и за установяването на окончателен административен контрол над Задкавказието и началото на въвеждането на европейската култура, чийто носител несъмнено е Русия през този период за „азиатците“, както е характерно тогава да се назовават жителите на Кавказките територии.

В първа глава ясно се показва и че разглежданият период е време, в което Русия съчетава религиозната колонизация с верска търпимост, ясни заявления за свобода на културните специфики и забрана на набезите и търговията с роби, признаване правото на спокоен живот на покорните народи с насилствено изселване, вяра в собствената си цивилизаторска мисия с делегирането на част от нея на западни поданици. Тези противоречия биха били несъвместими в едновременното си съществуване, ако не се отнасяха до различни територии, нямаха различни цели и не бяха част от изграждането на колонизационен модел, който се опитва да отрази многобройните специфики на региона.

Поради казаното до тук, в тази глава е отделено специално внимание на всички компоненти, които са водещи и характеризират руската колонизация на Кавказ в периода 1785-1827 г. Стремешът е да се даде многоспектрна представа за сложните и често противоречиви отношения между Русия, която се изправя пред парадокса да се бори за налагането на управление над територии, фактически вече под нейна власт, и население, което се оказва в рамките на империя в различен етап на социално-икономическо и държавно развитие. Краят на разглеждания период от своя страна води и до края на изградения модел и поставя началото на междинно и несигурно военно статукво, което ще доведе до изоставяне изострянето на взаимоотношенията между руския император и неговите кавказки поданици.

Втора глава „Колонизационни подходи“ разглежда тематично отделни методи и средства, чрез които Руската империя се стреми да изпълни своята цивилизаторска мисия, а именно трансформацията на едно напълно различно в културно и социално отношение население, като го превърне от враждебно, чуждо в миролюбиво, имперско. Този въпрос засяга и сигурността на империята във вътрешно- и външнополитически план, което го прави особено значим при изграждането на колонизационните подходи. Значим фактор в този процес е липсата на достатъчно познания за света на „другия“, който се оказва достатъчно комплексен и непредсказуем. Това принуждава руската власт, опознавайки постепенно цивилизационните характеристики на кавказките общества, да процедира често на принципа „проба – грешка“ в опита си да намери онази формула, която би осигурила стабилност в империята не само чрез омиротворяване на новите поданици, но и чрез активното им включване в имперския начин на живот.

В главата са представени няколко начинания, инициирани от руските власти във времевите рамки 1785–1827 г. и целящи да открият пътя към адаптиране на кавказките народи съобразно новите условия, като по този начин се гарантира целостта на империята и сигурността на нейните граници. Те са свързани с прилагането на мирни методи, а именно заселване на чуждестранни колонисти, които се смятат за носители на развита цивилизация и поради това за добър пример за съзидателен начин на живот. Разпространяването на християнството с помощта на местни и чуждестранни мисионери е опит за религиозна колонизация с цел приобщаването на местното население към ценности, които се възприемат за основополагащи при изграждането на миролюбив начин

на съжителство в многонационална империя, каквато е Руската. Не на последно място стоят и естествените процеси на урбанизация, които в Северен Кавказ протичат по-бавно, защото водят своето начало от военната и казашка колонизация, но са пример за трансформацията на чисто военни съоразения в контактни зони и цивилни урбанизирани пространства.

Реализацията на колонизационните подходи, представени във втора глава, е продължителен процес, затруднен от развитието на Кавказката война и външнополитически фактори. Те отразяват както конкретни етапи от формирането на руските колонизационни модели, така и самостоятелното им развитие, зависимо по-скоро от пригодността им спрямо местни особености, довели до изчерпване или успех на избрания метод. Именно поради това към разглеждането им се подхожда тематично, в някои случаи извън хронологичните рамки на изследването, за да могат да бъдат проследени в цялостност съответните процеси. В тази връзка е важно да се упомене, че предприетите действия са насочени предимно към севернокавказкото население и част от мюсюлманското в Задкавказието, тъй като то се разглежда като уязвимо звено в сигурността на империята и като имащо най-голяма необходимост от интеграция в рамките на социо-културния модел на Руската империя.

Трета глава „Колонизационен модел 1827-1844 г. Междинен период“ проследява окончателното присъединяване на Задкавказието към Руската империя, концентрирането ѝ върху устройството – административно и икономическо, на териториите, които владее и се стреми да колонизира по мирен път, както и изострянето на военната колонизация в Северен Кавказ в резултат от Кавказката война. Последната се разглежда и на база новите измерения, които претърпява, а именно борбата с мюридизма и съперничеството на Русия с Великобритания за овладяването на азиатската търговия и разширяване на политическото влияние в Средна Азия.

В резултат от декабристкото въстание през 1825 г. и въстанието на поляците през 1830 г., Николай I се стреми чрез въвеждането на строги мерки, произтичащи от засилването на самодържавната власт, да предотврати в зародиш всякаква вътрешна опасност за стабилността и единството на империята, която би предизвикала не само сътресения на местна почва, но и би се превърнала в стимул за активизиране на външна намеса или създаването на съюзи, целящи да се възползват от слабостта на

императорската власт. Така опасност за нея несъмнено се крие в един обширен периферен регион с разнообразно етническо население, какъвто е Кавказ и където все още лоялността към императора представлява формално волеизлияние, но не и реално политическо състояние. Това налага Николай I с помощта на своите служители на място да изработи план и подходящ модел за управлението и умиротворяването на региона. Именно опитите в тази насока, неуспешните планове и реформи, отказът от предишните модели на мирната и военна колонизация, неотстъпчивостта и явната заблуда по отношение на подходящите мерки и форми на управление, едновременният процес на завладяване и опознаване на региона са характеристиките на периода 1827-1845 г. И в Северен, и в Южен Кавказ се търси бърза ефективност без приемственост и с прилагането на крайни решения. Така в Северен Кавказ е отхвърлена „обсадната“ тактика на ген. Ермолов и военната колонизация достига крайности чрез непрестанните военни сблъсъци, които само изострят отношенията между планинци и руснаци, а не постигат никакви реални резултати по отношение на подчиняване и омиротворяване на населението. Тъй като вината за неуспехите се търси главно във военните и управленски качества на генералите, командващи Кавказкия корпус, а не в стратегията и тактиката на модела на военната колонизация, междинният период се характеризира с честа смяна на главните управители и командващи на Кавказ, без това да води до успехи, а само до задълбочаване на противопоставянето и борбата срещу руската власт в Северен Кавказ. Наследниците на ген. Ермолов на управленския пост, следват стриктно насоките на императора и не познават добре своя противник, придържат се към „изпитани методи“, несъобразени с характеристиките на Кавказката война и струващи множество жертви и от страна на руснаците, и от страна на местното население. Това води и до осигуряването на подходящи условия за развиването и разгръщането в пълен капацитет на идеологията на мюридизма и на имамата на Шамил, които са подценявани като степен на заплаха за вътрешната, а оказва се в последствие и външна сигурност на Руската империя. Ожесточението на военните акции и сблъсъците с планинците водят до нарастването на поддръжниците на имама, който успява да затвърди своята власт в Чечения и Дагестан.

Липсата на приемственост се вижда ясно и в мирната колонизация на Задкавказието. Докато навлизането на руската администрация в предишния период е съпроводена със съобразяване на управляващите с обичаите, нравите и спецификите на

живот на местното население, то в междинния период се преминава към административна русификация, което е колонизация в по-директна и крайна форма, свързана с труден период на адаптация и заплашително разрастваша се съпротива. Решението идва след дълга дискусия сред най-висшите кръгове на властта дали Задкавказието е колония на Руската империя и след създаването на явен парадокс в отговора на този въпрос. Оказва се, че в икономическо отношение Задкавказието се възприема като колония – снабдител на суровини и пазар за руската промишленост, което се разглежда и като своеобразна отплата за изразходваните средства за издръжка на войските разположени там и не само, и това води до сближение, а в административно – не може да съществува никаква отделеност, никаква специфичност в управлението ѝ, за да се постигне същото това сближение се налага тотална русификация, която превръща региона в руска губерния, по нищо неотличаваща се от всички останали. Трудността да се осъзнае, че това вече е „Русия“, е свързана с етническото, културно и религиозно многообразие на населението и ясно се вижда в постоянното използване на понятието „Грузия“ като събирателно за всички задкавказки територии и противопоставянето му на понятието „Русия“ – название за централните руски владения. Отхвърля се един проект, като този на А. С. Грибоедов и П. Д. Завилейски за “Руска Задкавказка компания”, който е разгледан подробно и който в известен смисъл показва, че многообразието може да бъде „оползотворено“. Като опит за алтернативен подход за реализиране интересите на руската власт, той съдържа освен чистите характеристики на една колониална компания, но и насоки за икономическа и социална интеграция на населението.

Във втора глава са засегнати и други важни за руската колонизация въпроси като: сектантската колонизация на Задкавказието и преосмислянето ѝ като възможност за създаването на опора на руската власт в един все още несигурен за стабилността ѝ регион чрез заселените там руснаци; преселването на арменско население от Османската империя и Персия, като средство да се гарантира сигурността в южните предели на Руската империя; намесата на Великобритания в Кавказката война и стремежът ѝ на всяка цена да предотврати разрастването на руското влияние в Азия.

В четвърта глава „Руската стратегия за колонизация на Кавказ (1845–1864). Второ наместничество“ се разглежда подробно управлението на кавказките наместници княз М. С. Воронцов и княз А. И. Барятински, което е решаващо за по-нататъшното

съществуване на Кавказкия регион в Руската империя. Възстановяването на института на наместничеството от Николай I е израз на силната вяра на самодържеца във възможността на един добре подготвен и доказал се управленец, „облечен“ в неограничени пълномощия и безграничното доверие на императора, да разреши един от най-продължителните военни конфликти, тлеещи в империята. Наместникът се превръща в своеобразен „местен владетел“, подчинен единствено на самодържеца и с нарастване на влиянието си върху най-висшата държавна институция в лицето на императора (особено при А. И. Барятински), извоюва онази самостоятелност и свобода на действие, които му позволяват умело да прилага широк спектър от изпитани и нови мерки.

Периодът 1844-1864 г. контрастира с предишните около 20 години на руското управление и колонизация на Кавказ, защото в търсенето на правилно отношение и стратегия спрямо региона се изражда стабилна и гъвкава система за затвърждаване не само на руския контрол на тези територии, но и на принадлежността им към руското политическо, културно, социално и икономическо пространство. Чрез множеството административни реформи започва внедряването на руския модел на управление – поэтапно и съобразно обстановката, и поставянето на ясно разграничение между отговорности, права, задължения и взаимоотношения на локално и централно ниво. Със социалните реформи са разрешени взривоопасните конфликти, които тлеят от години и които възпрепятстват, от една страна, отношенията между руските власти и местното население във всяка една сфера от живота, а от друга – пълното интегриране на това население в имперския социум и цивилизационно пространство.

Развиването на културно-образователната сфера, която не остава на заден план, допринася за изграждането на местни кадри, за ограмотяването на все по-голяма част от населението, съдействайки максимално не само за опознаване и възприемане на руската, но чрез нея и на западната цивилизация. Поставя основата за появата на местна интелигенция, прокарването на европейски начин на живот в столицата Тифлис и други по-големи градове, като по този начин се създават мирни механизми за „русианизация“ на местното население и постепенното трансформиране от „туземец“ в „поданик на Руската империя“. Важен фактор в тази насока е възможността кавказците да запазят своята културно-религиозна принадлежност, своите обреди и традиционни обичаи, своят език, воплитайки ги в една нова идентичност.

В четвърта глава е представена безспорно най-популярната сфера от дейността на двамата заместници – военната, в която ролята им за окончателното завладяване на Северен Кавказ е изследвана подробно и в дълбочина. Прилагането на „обсадната система“ и нейното доразвиване допринася за разработването в определен момент от успешното ѝ изпълнение на цялостна настъпателна военна операция. Тя довежда до унищожаването на имамата и пленяването на имам Шамил, който със своето деспотично управление също допринася за отлива на поддръжници и влошаване на ситуацията в подчинените му територии до степен, че населението да търси спасение при своя основен враг. Военната стратегия, макар и без първоначална представа за размаха, до който се достига в резултат от прилагането ѝ, слага край и на бунтуването на черкезите и тяхното изтласкване от стратегически погранични на Руската империята територии. Именно поради това специална точка е посветена на мухаджирството, което оставя дълбока следа във взаимоотношенията на Русия с планинците, намираща своя израз и в нашето съвремие.

Периодът 1844-1864 г. показва, че прилагането на добри практики и опит в съчетание с иновативни методи, може да положи успешния път към превръщането на Кавказкия регион в част от Руската империя, като създаде база за мирно съжителство. То се постига в комбинация от военни операции и граждански реформи, които не винаги удовлетворяват и двете страни в конфликта, но се стремят максимално да позволят и осигурят взаимното опознаване и съжителство в рамките на общоприети норми.

В **заключението** на дисертационни труд се обобщават основните изводи, базирани на проведеното изследване по темата „Руската колонизация на Кавказ (1785-1864 г.)“. Систематизират се основните характеристики, времевият обхват, методите, парадоксите и прецедентите, свързани с процеса на колонизация в нейния тясно руски аспект. Някои от характеристиките на руската колонизация я съпътстват през целия ѝ период и се превръщат в основни, докато други са по-типични за даден времеви етап от нейното развитие. Съобразно тях, продължителният и сложен процес на руската колонизация на Кавказ, който се разгръща в периода 1785-1864 г., са очертани 3 етапа на руската колониална политика: 1. *Основополагащ етап* – 1785-1827 г.; 2. *Междинен етап* – 1827-1844 г.; 3. *Финален етап* – 1844-1864 г. Представени са методите на мирна и военна колонизация, обобщени на база разгледаните етапи на колониална политика. Привеждат

се примери за някои интересни парадокси и прецеденти при провеждането ѝ, които са породени от определени фактори, свързани с текущата ситуация или нуждата от гъвкав подход. Въз основа на комплексния анализ се оформя и гледната точка относно успешния модел на колонизация на Кавказ, като се акцентира конкретно върху неговата северна или южна част.

Дисертационният труд включва и няколко **приложения**. Поради липса на съответствие в българския език на топоними, етнически названия и някои административни, социални и икономически термини, свързани пряко с разработването на темата, те са преведени директно на база правопис и звучене, а за поясняването им е разработен специален терминологичен **речник**. Приложени са също така важни исторически **карти** на Кавказкия регион и Руската империя, които отразяват динамиката на събитията, а също и **картини** и **портрети**, представящи важни исторически личности, населени места и ключови моменти от взаимоотношенията между руснаци и кавказци.

III. Принос на дисертационния труд

Научният принос на настоящето дисертационно изследване е, че то се явява първия комплексен научен анализ на руската колонизация на Кавказ с оглед на нейната характеристика, използваните методи и съответна периодизация на процесите. Показва всеобхватно методи и модели, като използва за научна база непроучени и ненамиращи се в научно обръщение извори и в същото време достига до нови заключения, използвайки вече съществуващи такива. Включва изследвания от турската историография и се стреми да представи изчерпателно темата, доколкото към момента чуждата историография разработва проблема едностранно, а в българската историография изследвания за Кавказ през имперския период въобще отсъстват. Разработени са малко проучвани или непроучени моменти и аспекти на руската колонизация в периода на дисертационното изследване. Редица представени в дисертацията непознати и малко известни факти характеризират нейния принос в разработването на съответната историческа тематика. Въвеждат се понятия за специфичните видове руска колонизация на Кавказ, като „казашка“, „религиозна“, и „сектантска“. В дисертационното изследване намира своето приложение и терминът „русианизация“ („ставащ руснак“), обяснен от изследователя А.

Л. Х. Райнлендер²³ като противоположен на „русификация“ („принуждаван да бъде руснак)., единият предполагащ съответно постепенна и доброволна асимилация на неруското население в Кавказ, а другият - насилствена, предизвикваща съпротива.

IV. Публикации по темата на дисертационния труд

1. Проект за създаване на Руска Задкавказка компания (1828): колонизация или интеграция? – В: Докторантски изследвания в социалните и хуманитарните науки. Традиции и новаторство: традиционни и нови подходи в изследванията в социалните и хуманитарните науки. Докторантски сборник. Т.3, София, 2015.

2. Grozny – Transformation of a Military Fortress into a City (The Integration of the Caucasus Peoples into the Russian Empire Urban Civilization). – IN: ALMANACH VIA EVRASIA. The Eurasian Geopolitical vector in the Post-Cold War globalization, 2014, № 3.

<http://www.viaevrasia.com/documents/21.%20TSVETELINA%20HARALAMPIEVA.%20VIA%20EVASIA,%202014,%203.pdf>

3. „Дипломатическое столкновение России с Великобританией на Кавказе в 30- ых годах XIX века” - под печат за Вестник Мариупольского Государственного Университета. Серия: История. Политология. 2014

4. „Горцы-переселенцы” – взгляд одного осетина на мухаджирство. – В: Вестник Мариупольского Государственного Университета. Серия: История. Политология. 2013, Выпуск 7–8, 92–100.

5. „Немските колонии в Кавказ и значението им за руската колонизация на региона (I половина на XIX в.)” – В: Сборник „Докторантски и постдокторантски четения 2012“. С., 2014, 112-121.

<http://lib.sudigital.org/record/19991/files/SUDGTL-BOOK-2014-197.pdf>

6. „Планинци – преселници“ – погледът на един осетинец към мухаджирството“ – В: Сборник „Докторантски и постдокторантски четения 2011“. С., 2013, 68-78.

<http://lib.sudigital.org/record/19686/files/SUDGTL-BOOK-2013-657.pdf>

7. „Scottish Missionaries in Karass and Their Role in the Russian Colonization of the North Caucasus in the First Quarter of the XIX century“ – IN: ALMANACH “VIA EVRASIA”. Russia between the Soviet Past and the Eurasian Future, 2013, №2

²³ *Rhinelanders*, A.L.H. Prince Michael Vorontsov. Viceroy to the Tsar, L., 1990, p. 135, note 2.

<http://www.viaevrasia.com/bg/6-scottish-missionaries-in-karass-and-their-role-in-the-russian-colonization-of-the-north-caucasus-tsvetelina-haralampieva.html>

8. "Дейността на шотландските мисионери в Карас като метод за "омиротворяване" на севернокавказкото население в Руската империя (първата половина на XIX век)" – Под печат за сборник „135 години по-късно: България-Русия-Евразия", 2013.
9. „Руската колонизация на Кавказ при управлението на генерал Алексей Петрович Ермолов (1816 – 1827)” – В: История, 2012, Кн. 1, 37-51.
10. „Мухаджирството като елемент на руската колониална политика на Северен Кавказ през втората половина XIX в.“ – В: ALMANACH "VIA EVRASIA". Русия в отраженията на историята. В памет на проф. Емил Михайлов. Сборник в чест на проф. Илия Михайлов. С., 2012, №1, 100-112.
11. „Джон Аберкромби – „выкупленный“ кавказский миссионер“ – В: Всеукраїнська науково-практична конференція „Українська державність: історія і сучасність“, Збірник матеріалів конференції, Маріуполь, 2012, с.167.